

Kirjandus ja selle liigid

Märt Väljataga

Kirjandus ja selle liigid

Gümnaasiumiõpik

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Märt Väljataga

Kirjandus ja selle liigid. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Tõnis Parksepp, Ilona Võik

Toimetanud Maarja Valk

Küsimused ja ülesanded koostanud Märta Väljataga ja Maarja Valk

Keeletoimetaja Piret Põldver

Kujundaja Riina Uisk

Fotod ja illustratsioonid:

Corbis: Stefano Biancetti (42); Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi pildikogu (34, 37, 74, 113, 115); Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv (18, 50); Morgan Library & Museum (65); Saksa Riigiarhiiv (79); Scanpix Baltics: Kristjan Lepp (112), Teet Malsroos (114, 115), Albert Truuväärt (99); Teatri- ja Muusikamuuseumi kogu (88); Wikimedia Commons: Ave Maria Möistlik (76), Beao (64), CecilF (61), Lauri Kulpsoo (85), Valdemus (38, 39).

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega.

Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-9638-0-5

Autoriõigus: Märta Väljataga ja Maurus Kirjastus OÜ, 2014

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, üldnumber 697 1011, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Ilukirjandus koosneb teostest. Teoseid on mitut liiki: pikad ja lühikesed, värsis ja proosas, väljamõeldised ja tõestisündinud lood, romaanid, jutustused, luuletused, näidendid, esseed, kõned jne. Liigid eristuvad mitmesuguste tunnuste poolest, nagu suurus, teatamislaad, stiil, eesmärk, adressaat, teema, populaarsus, haruldus, vanus jne. Juurdunud liike nimetatakse žanrideks. Tänapäeva kirjanduse puhul räägitakse sageli žanride segunemisest, žanripiiride ületamisest või hägustumisest. Aga isegi sel juhul eeldatakse, et on olemas žanrid, mida segada või mille piire rikkuda. Klassikalises kirjanduses pandi žanrireeglitele tugevat rõhku ja nende järgimist peeti kohustuslikuks. Käesolev õpik püüab tutvustada mitmesuguseid žanre ja muid liigitusi, näidata žanri mõju kirjutamisele ja lugeja ootustele. Juttu tuleb vormi ja teema rollist žanri piiritlemisel, žanride ajaloost ja kirjandusvooludest. Õpik on mõeldud kasutamiseks gümnaasiumikursusel „Kirjanduse põhiliigid ja žanrid“.

Märt Väljataga on kriitik ja tõlkija, ajakirja „Vikerkaar“ peatoimetaja ja lektor Eesti Humanitaarinstituudis.

Sisukord

1. Mis on kirjandus? Miks seda õppida? – 8

- 1.1. Mis on kirjandus? – 8
- 1.2. Miks kirjandust õppida? – 10
- 1.3. Kirjandus ja väärtkirjandus – 13
- 1.4. Mida lugeda? – 15

2. Kolme liiki kirjandust – 18

- 2.1. Värsstekstid – 19
- 2.2. Väljamõeldis ehk fiktsioon – 21
- 2.3. Muud stiiliväärtuslikud proosateosed – 23

3. Žanrid ja põhiliigid – 26

- 3.1. Žanrid – 26
- 3.2. Põhiliigid – 28

4. Teemad ja motiivid I – 30

- 4.1. Teema, idee, probleem – 31
- 4.2. Püsiteemad ja motiivid – 34

5. Teemad ja motiivid II – 37

- 5.1. Inimelu kui peateema – 37
- 5.2. Teema köitvus – 41
- 5.3. Kõrged ja madalad teemad – 41
- 5.4. Realistlikud ja fantastilised teemad – 42
- 5.5. Teema kui eesmärk ja vahend – 43

6. Stiil – 45

- 6.1. Definiitsioon – 45
- 6.2. Stiilianalüüs – 50

7. Kirjandusvoolud ja ajastustiil – 59

- 7.1. Voolu tunnused – 59
- 7.2. Ajastustiilid luules – 63

8. Värss ja proosa – 71

8.1. Värsisüsteemid ja mõõdud – 71

8.2. Värsi erinevused proosast – 74

9. Lüürika tunnused ja luule žanrid – 82

9.1. Mis on lüürika (luule)? – 82

9.2. Luule liike – 83

9.3. Graafiline luule ja kõlaluule – 86

10. Kujundlikkus ja kujundid – 95

10.1 Kujund kui mõttepilt ja kui tavatu sõnastus – 95

11. Jutukirjandus ehk narratiiv – 106

11.1. Mis on narratiiv? – 106

11.2. Faabula tüübid – 108

11.3. Faabulast süžeeni – 110

11.4. Vaatepunkt – 113

12. Jutukirjanduse žanre – 120

12.1. Jutukirjandus – 120

12.2. Romaani areng I – 123

13. Romaani areng – 133

13.1. Realism. Idealistlik ja pessimistlik suund – 133

13.2. Pööre sisemaailma poole ja žanrikirjeldus – 136

13.3. Postmodernism – 138

13.4. Eesti romaan – 139

14. Näitekirjandus – 142

15. Kokkuvõtteks – 152

Terminid – 154

Kasutatud kirjandus – 161

1. Mis on kirjandus? Miks seda õppida?

1.1. Mis on kirjandus?

Sõnal *kirjandus* on palju kasutusviise. Mõnikord märgib see kogu kirjasõna – kõike, mis on kirja pandud või ära trükitud. Selles mõttes on ka kasutusjuhendid, käsiraamatud, seadused, sõnaraamatud, teadusartiklid ja õpikud kirjandus.

Siin õpikus on kõne all kirjanduse kitsam tähendus – **kirjandus kui ilukirjandus ehk sõnakunst**. Nagu neist sõnadestki välja paistab, seostub see tähendus ilu ja kunstiga ehk esteetilisusega. Tõsi, suur osa heast ilukirjandusest pole tegelikult kuigi kaunis. Isegi kui jätta kõrvale viletsusest, kannatustest ja kuritöödest kõnelevad jutud, pole mitmed muudki kirjanduslikud meistriteosed samamoodi kaunid, nagu seda saavad olla muusikapalad või maalid. Antiikajast saadik on kirjandusel nähtud kolme põhi-eesmärki: **õpetada, lõbustada ja liigutada**.

Hea ilukirjandus pole alati kuigi kaunis. Mõnes kirjandusvoolus on seda eriti teravalt tunda. 19. sajandi teisel poolel tõusis esile naturalism, mis seadis esiplaanile elu fotograafilise, kiretu jäljendamise. Loomingus eelistati kujutada elu tumedamat poolt: vaesust, alatust ja vägivalda.

Naturalismi suurkuju Émile Zola kirjutab „Söökaevurites“: „Kõik ununes töötasu pöörasesse tagaajamisse, mida nii raske vaevaga tuli teenida ... Kuid õhk muutus päeva jooksul järjest mürgisemaks ja palavamaks suitsustest lampidest, läpastunud hingaurust ja lämmatavast gaasist, mis ähmastas nende silmi nagu ämblikuvõrk ... Nemad aga raiusid ja raiusid vahetpidamata oma mutiurkas, sügaval maa all, kus kiiresti töötavail kopsudel enam midagi polnud sisse hingata.“

(Tõlkinud Johannes Semper)

Teadaanne Émile Zola „Söökaevurite“ avaldamisest ajakirjas Gil Blas 25. novembril 1884. aastal.
Illustratsiooni autor on kunstnik Léon Choubrac.

Vana-rooma luuletaja Horatius (65–8 e. m. a) kirjutas värsstraktaadis „Ars poetica” („Luulekunst”), et kõige parem luuletaja on see, kes ühendab meeldiva ja kasuliku, pakkudes lugejale naudingut talle samal ajal nõu andes. Samuti märgib ta, et poeedi (st kirjaniku) eesmärk on lugejat õpetada ja lõbustada.

Need eesmärgid käivad lahutamatuks koos, kuid on eri kirjandusliikides eri tähtsusega.

Ilukirjandusele on iseloomulik keele kasutamine teisiti kui igapäevasuhtluses. Tavaelus kirjutatakse tekste enamasti mõnel kindlal otstarbel: et selgitada, õpetada, veenda, käskida, kaevata, anda teadmisi jne. Näiteks me kirjutame enda nimel kellelegi konkreetsele adressaadile, et talle selgitada, kuidas mõni sündmus tegelikult toimus. Ilukirjanduses on kõik keerulisem ja vahendatum. Autori tegelik isik jääb jutustaja ja tegelase isiku varju. Teose adressaadiks pole ükski konkreetne inimene ega kindlapiiriline inimrühm. Tegelased ja sündmused, millest kirjutatakse, on enamasti välja mõeldud – neid pole päriselt olemas olnud, kirjandusteose sõnad ja laused ei käi päris maailma kohta. Keelt ei kasutata ainult mõtte või teabe edasiandmiseks, vaid keele kasutamise viis on eesmärk omaette.

Ilukirjanduslik teos on seega algsest suhtlusolukorrast lahutatud. Me loeme armastusluuletust huviga ka siis, kui selle tegelik autor ja tegelik adressaat on ammu surnud või teadmata. Kirjandus koosneb nii-öelda **korduvkasutusega tekstidest**. Need on mõeldud lugemiseks ka ilma teksti täpsemat tekkelugu, kirjutamiseesmärki, selles antud viiteid välismaailmale ja seda algselt ümbritsenud asjaolusid tundmata.

Kirjanduse pakutavad teadmised ei ole konkreetsed faktiteadmised, vaid üldistatud ja kujundlikud teadmised. Kirjandus esitab maailma kohta mudeleid – just kui väikesi tervikpilte, mis tabavad midagi üldist ja tüüpilist elu ja maailma kohta. Muudugi räägib kirjandus ka erandlikest ja iseäralikest asjadest, kuid õnnestumise korral muudab ta needki usutavaks ja tõepäraseks üldistuseks.

*Anna Olenina portree,
Vladimir Ivanovitš, 1839.*

Kirjandus on mõeldud lugemiseks ka ilma teksti täpsemat tekkelugu teadmata. Aleksander Puškini ühe tuntuma armastusluuletuse algseks adressaadiks peetakse seltskonnakaunitari **Anna Oleninat** (1808–1888), kuid see infokild ei ole luuletuse täiusliku tundepeenuse ja üldise võlu hindamiseks kuigi oluline.

*Ma armastasin teid; see arm küll raske
on hinges kustuma mul nüüdki veel;
kuid ärge ennast häirida sest laske,
ei taha ma, et kurb teil oleks meel.*

*Teid armastasin tummalt, kiivas vaevas,
nii lootuseeta, uje, õrn ja truu;
teid armastasin siiralt; annaks taevas,
et armastaks teid nõnda keegi muu.*

1829
(Tõlkinud Harald Rajamets)

Mudel tähendab nii koopiat kui ka eeskujut. Mudel on asi, mis mõne tähtsa tunnuse poolest sarnaneb sellega, mille mudeliks (koopiaks või eeskujuks) ta on. Mudelid lihtsustavad keerulisi asju ja protsesse, muutes need kergemini arusaadavateks. Sündmuste, süsteemide, elementaarosakeste, masinate ja majade modelleerimine ehk mudeldamine aitab paremini mõista, kuidas need toimivad. Teisalt vajavad inimesed rollimudeleid ehk eeskujusid, keda jäljendada, sest õppimine ja eluga kohanemine käibki suuresti matkimise teel.

Mudel ei ole oma ees- ja järelkuju täpne koopia, vaid tõstab esile mudeldatud tegelikkuse mõnd väljavalitud aspekti ja jätab kõrvale teised. Nii mudeldab tegelikkust ka kirjandus. Kirjanduslikud mudelid aitavad elust aru saada. Kirjandus pakub ka mudeleid, mida elus jäljendada.

1.2. Miks kirjandust õppida?

Ilukirjanduslikke raamatuid on mitmesuguseid: romaane, jutuja luulekogusid, näidendivalimikke jms. Kõigi nende lugemiseks võib leiduda häid põhjusi. Neist võib üht-teist kasulikuks ja huvitavat teada saada. Mõnikord on lugemine ka lihtsalt põnev ja lõbus ajaviide. Aga kui raamatute lugemine on põnev ja lõbus, siis milleks seda veel koolis õppida? Kool on ju rohkem niisuguste teadmiste ja oskuste omandamiseks, mida on vabatahtlikult ja omal käel raske selgeks saada. Siiski leidub häid põhjusi ka kirjanduse õppimiseks.

- Kirjanduse õppimine annab võimaluse **läbi lugeda mõned klassikalised raamatud ja luuletused**, mille peale võib-olla ise ei satuks. Kuna klassikalisi teoseid on lugenud suur hulk inimesi, siis aitab see ka nendest inimestest paremini aru saada: tabada ära nende mõtteid, nalju, vihjeid ja muud, mis moodustab meie ühise kultuuritausta.
- Kirjanduse õppimine annab **ettekujutuse, millised kirjani-
kud ja raamatud on läbi aegade tähtsad olnud**. See võib jääda passiivseks teadmiseks, mis kulub ära ainult ristsõnade lahendamisel või mäluvõimluses. Aga paremal juhul aitab see luua ja liigendada ettekujutust kultuuri ajaloost. See võib innustada ka mainitud raamatuid endid lugema. Klassika hulgas päris igavaid teoseid olla ei tohiks – küsimus on selles, kuidas

leida nende juurde võti. On öeldud, et ükski teos ei ole teenimatult meeles peetud, aga mitmed võivad olla teenimatult unustatud.

- Klassikaliste teoste ja kirjanduslooo **õppimine aitab tundma õppida ajalugu laiemalt**. Kuigi kirjandusteoseid ei tohi kunagi puhta tõe pähe võtta, võib sealt ikkagi leida andmeid ja kujutluspilte selle kohta, kuidas inimesed on eri aegadel mitmesugustes olukordades käitunud ja maailmast aru saanud. Väga suur osa kirjandusest, eriti romaanidest, tahab pakkuda tõepäraselt elupilti. Võrreldes muude inimelu kujutamise viisidega on kirjandusel inimese sisemaailma edasiandmisel suuri eeliseid – näiteks filmikunst ei saa kunagi samamoodi otse tegelaste teadvusse tungida, vaid peab neid jälgima väljastpoolt. Kui filmis või teatris avaldub inimese sisemaailm välise märkide – sõnade, näoilmete, liigutuste ja tegude – kaudu, siis kirjandus saab tungida otse tegelaste siseellu ja seda lugejale avada.
- Eelmisest tuleneb kirjanduse õppimise **neljas põhjus: moraalne**. Kõigil meil tuleb varem või hiljem langetada raskeid valikuid, puutuda kokku hea ja kurjaga. Sageli ei käi heade käsi hästi ega halbade oma halvasti. Millised ummikud ja valikud võivad inimese ees seista ja kuidas raskustes käituda või tegutseda – selle kohta annavad romaanid parema ettekujutuse kui moraaliõpetus

Võitlus hea ja kurja vahel on üks suuri inimelu ja seega kultuurilugu tervikuna puudutavaid teemasid, mis kajastub nii mütoloogias, pärimuslikes lugudes, ilukirjanduses kui ka filmikeeles. Kristlikus kultuuriruumis on hea ja kurja võitluse näiteks püha Jüri pärimus, kus legendi järgi püha Jüri (Georg) tappis lohe. Legendi süžee langeb kokku rahvusvaheliselt tuntud imemuinasjutuga „Lohetapja“, selle muinasjututüübiga sarnaneb omakorda germaani mütoloogiast tuntud Siegfriedi lugu. Seega võib püha Jüri legendi hea ja kurja võitlusest käsitleda kui üht läänemaailma tüviteksti. Lohetapja loo kajastusi leiame muinaslugude ja legendide kõrvalt veel tänapäevalgi, nii fantaasiateemalises ilukirjanduses kui ka filmikunstis.

„Püha Jüri võitlus lohega“, Raffael, 1505.

iganes. Raamatute kaudu tutvumine meist hoopis teistsuguste inimestega arendab empaatiavõimet ja sallivust. Inimeste tundmist saab arendada kahel viisil: inimestega otse tutvudes ja suheldes ning neid kaudselt, ka kirjandusteoste kaudu jälgides. Viimane meetod on enamasti valutum, kuigi ei asenda muidugi esimest.

- Kindlasti leidub lugejaid, kellele kirjanduse kasutamine peamiselt moraalteemade näitlikustamiseks on vastukarva. Neid huvitab hoopis see, kuidas kirjandus on tehtud ja milliste nippidega see meile mõju avaldab. Õpetust sellest, kuidas kirjandusteosed on valmistatud, kuidas kirjandus liigitub ja liigendub, milliseid reeglipärasusi selles esineb ja milliseid võtteid kasutatakse, nimetatakse **poetikaks ehk kirjandusteooriaks**.
- Kirjandust õppides on võimalik **kogeda, mida kõike keele abil teha annab**, kuidas keelt loovalt, mõjusalt, mõnusalt, tundlikult, kujundlikult ja eesmärgipäraselt kasutada, et saavutada kuulajas-lugejas soovitud mõju. Õpetust sellest nimetatakse **retoorikaks**.

Saime kuus põhjust kirjanduse õppimiseks ja see nimekiri pole suletud: 1) et tutvuda väärt kirjandusteostega; 2) et saada teadmisi kirjanduse ajaloo kohta; 3) et õppida tundma ajalugu ja inimest üldisemalt; 4) et arendada kõlbelist meelt; 5) et mõista, kuidas kirjandus on tehtud ja milles seisneb tema erilisus; 6) et mõista ja omandada mitmesuguseid keele kasutamise viise.

Käesolev õpik keskendub peamiselt viimasele kahele eesmärgile, kuid püüab seostada kirjandust ka laiemate ühiskonna- ja kultuurinähtustega.

1.3. Kirjandus ja väärtkirjandus

Kirjandustekstid on mõeldud korduvkasutuseks väljaspool nende algset kirjutamisolukorda. Nad on justkui igapäevasuhtluse ringist välja tõstetud ja nende ühiskondlik maine on enamasti kõrge. Kuigi kirjandust kui niisugust meie kultuuris väärtustatakse, leidub kirjanduse kogumassis ainult väike hulk meistriteoseid. Valdav osa kirjandusest on keskpärane, hall ja saamatu ning vajub kiiresti unustusse. Ainult harva leitakse unustusse vajunud tekstide hulgast üles teenimatult unarule jäänud meistriteoseid, mis tõstetakse kilbile.

Kunstnike või kirjanike kaasaegsetel **on teinekord olnud raske mõista või hinnata teoseid**, mis eristuvad väga suurel määral sellele ajastule omasest ja tuntud traditsioonist. Tunnustus ja mõistmine on tulnud hiljem, mõnikord isegi pärast autori surma.

Ameerika ühe mõjukama naisluuletaja Emily Dickinsoni eluajal ilmus tema loomingut äärmiselt vähe. Umbes kümme aastat avaldatud luuletust said tunda jõulist toimetajakätt: Dickinsoni luulet püüti vormida selle ajastu stiilile sobivamaks. Dickinsoni on aga hiljem esile tõstetud just tänu eriomasele lakoonilisele stiilile.

Eestis sai Kristian Jaak Peterson luuletajana tuntuks alles sada aastat pärast surma. Keelemees Otto Wilhelm Masing lükkas Petersoni käsikirja tagasi, kuna ei pidanud seda avaldamisväärseks. Petersoni pärandi avastasid ja tõstsid esile nooreestlased.

Kristian Jaak Peterson „Laulud. Päevaraamat”, Eesti Raamat, 1976.

Kuidas head ja halba kirjandust eristada? Hea kirjanduse (ja üldse kunsti) tunnuseid on küll püütud korduvalt üles lugeda, aga need peavadki jääma üsna uduseks ja vaieldavaks ning aja jook-sul muutlikeks. Sellisteks tunnusteks on peetud näiteks sügavust, terviklikkust, mitmekihilisust, intensiivsust, võimet ühendada mitmekesisust. Aga need kõik on juba ise hinnangulised mõisted, mida ei saa päris objektiivselt määratleda. Pealegi võib ikkagi leida üksikuid meistriteoseid, mis ei taotlegi sügavust, terviklikkust, mitmeplaanisust või intensiivsust, vaid on, vastupidi, pealispindsed, fragmentaarsed, ühetasandilised või kuidagi leiged.

Kas head raamatud on need, mis inimestele meeldivad, või meeldivad inimestele need raamatud, mis on head? See on sügav filosoofiline küsimus väärtuse subjektiivsusest või objektiivsusest. Kellelegi meeldimine ei tee veel raamatut heaks, aga samas ei

Kirjanduse väärtuse hindamisel lugeja- ja müügiarvud ning asjatundjate hinnangud enamasti ei kattu, kuid on ka erandeid. Nii on näiteks Eestis saanud suur menu Andrus Kivirähki raamatuid ning tema loomingut on hinnanud ka kirjanuskriitikud.

*Andrus Kivirähk
„Rehepapp ehk November”,
Varrak, 2000.
Eestis on „Rehepapp ...”
olnud kõige müüdum ja
hinnatum Kivirähki raamat.*

ole olemas ka teose väärtust, mis eksisteeriks kuidagi omaette, ühestki lugejast sõltumata. Niisiis kirjanduse väärtus ei ole üleni subjektiivne, nagu seda on blondide või brünettide kaunitaride ja valge või punase veini eelistamine, ja see pole ka päris objektiivne ja inimesest sõltumatu, nagu on elu väärtus, mis jääks alles ka siis, kui kõik inimesed kaotaksid juhtumisi sellesse usu ja muutuksid väga tapahimulisteks. Kirjandusteose väärtus on pigem midagi vahepealset – see on inimestevaheline ehk intersubjektiivne väärtus.

Kirjanduse väärtuse üle otsustamisel pole kahjuks või õnneks paremat vahendit kui lähtumine sisetundest, oma maitsest. Maitset saab aga kujundada, muuta seda avaramaks, tundlikumaks ja peenemaks. Väikesed lapsed armastavad tihti ainult viinereid ja friikartuleid ning põlgavad ära peenemad road, aga ajapikku õpivad neidki hindama. Maitse kujundamisel tasub tähele panna asjatundjate, kriitikute ja muude autoriteetsete tegelaste arvamust – kas või selleks, et eelistada lõpuks ikkagi hoopis vastupidist. Alati kindel valik on klassika, sest ajaproovile vastupidamine on kvaliteedi märk. Laias laastus ongi kirjanduse edukusel kaks näitajat: asjatundjate arvamused, mis võivad küll mõnikord, eriti kaasaegse kirjanduse puhul, üksteisele risti vastu käia, ning lugeja- ja müügiarvud. 19. sajandi keskpaigast alates on toimunud kirjanduses spetsialiseerumine: mõned autorid kirjutavad vähesetele asjatundjatele, teised laiadele hulkadele. Need kaks hinnangut langevad kokku üksnes õnnelikel juhtudel.

Maitse arendamine, nagu igasugune muu treening, nõuab pingutust ehk raskuste ületamist. Tekst, mis on liiga lihtne ja läbi nähtav, ei osuta lugejale vähimatki vastupanu ja seda on lõpuks igav lugeda. See on nagu sõit jalgrattaga, millel on kett maha tulnud. Rikastavam on lugeda kirjandust, mis nõuab pingsat tähelepanu. Siiski ei garanteeri keerukus ja raskepärassus kunagi teose headust. Mõni raskepärane raamat võibki olla lihtsalt igav ja segane, ilma et tasuks lugemise vaeva ära. Esmatähtis on üritada kirjanduse mitmekesisust ise kogeda ja mitte jääda sõltuvusse traditsiooni, õpetajate ja kaaslaste arvamusest.

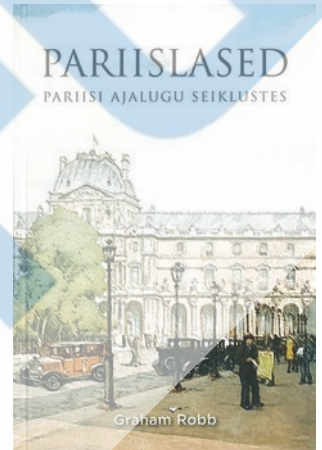
1.4. Mida lugeda?

Õeldakse, et lugeja ei leia head raamatut, vaid hea raamat lugeja. Aga et raamat endale lugeja leiaks, peaks lugeja olema uudishimulik ja avatud vaimuga. Iga raamatu lugemiseks on ka õige aeg – liiga noor inimene ei oska võib-olla hinnata keskealiste inimeste probleemidest kõnelevaid romaane, vanem inimene ei tarvitse enam nautida muinasjutte ja seikluskirjandust.

Tasub lasta ühel raamatul juhtida ennast teise juurde, et tuleksid ilmsiks teostevahelised varjatud seosed. See muudab pildi kultuurist ja ajaloost sügavamaks ja tihedamaks. Kirjandus moodustab tiheda võrgustiku või labürindi, mille avastamiseks ei ole kaht ühesugust teed. Iga teos on kas otsemate või kaudsemate sidemete abil seotud talle eelnenud, järgnenud ja samaaegsete teostega.

Üks võimalus kirjanduse avastamiseks on liikuda valitud autori ühe teose juurest teise juurde. Näiteks võtta ükshaaval läbi mõne kirjaniku romaanid. Aga lugeja maailmapilt muutub veelgi ruumilisemaks, kui liikuda ühe teose juurest näiteks teise samaaegse autori hoopis teisti teose juurde või mõne sama ajastut või teemat käsitleva teose juurde.

Kui võtta õppekavas märgitud romaanid, siis Stendhali „Punase ja musta” juurest Honoré de Balzaci „Isa Goriot” ja Fjodor Dostojevski „Kuritöö ja karistuse” juurde liikudes märkame, kuidas sarnane teema – auahne nooruki eneseteostusplaanid – võtab eri kirjanikel, eri ajastutel ja eri rahvuskirjandustes mõnevõrra erineva kuju. Stendhali (Marie-Henri Beyle'i) kohta tasuks juurde lugeda näiteks Anatoli Vinogradovi romaani Stendhali elust „Aja kolm värvi” (Eesti Raamat, 1965); Balzaci maailma mõistmiseks lehitseda Graham Robbi raamatut „Pariislased: Pariisi ajalugu seiklustes” (Varrak, 2012). „Kuritöö ja karistuse” juurde võiks võtta sarnase teemaga romaanidest näiteks Émile Zola „Thérèse Raquin”, Lev Tolstoi „Ülestõusmine” või Eduard Vilde „Külmale maale”. Dostojevski romaani ühiskondlike ja kõlbeline ideede mõistmiseks on ehk kasulik tutvuda Nikolai Berdjajevi mõtteajaloolise teosega „Vene kommunismi lätted” (Akadeemia, 1989/90). Romaani loomisloole heidab valgust kirjaniku abikaasa Anna Dostojevskaja mälestusraamat „Elu Fjodor Dostojevski kõrval” (Varrak, 2003). Ja miks mitte tutvuda ka Jürgen Thorwaldi käsitlusega „Sada aastat kriminalistikat” (Eesti Raamat, 1981). Hea ülevaate nende kirjanike iseloomust annab Stefan Zweigi kolmikessee

Graham Robb „Pariislased: Pariisi ajalugu seiklustes”, tlk Triinu Pakk, Varrak, 2012.

Stefan Zweig „Kolm meistrit. Balzac, Dickens, Dostojevski”, tlk Jaan Kross, Eesti Raamat, 1985.

„Kolm meistrit. Balzac, Dickens, Dostojevski” (Eesti Raamat, 1985). Trajektoore läbi kirjanduse liikumiseks on mustmiljon – teekonda võib tähistada raamatute sarnane teema, sarnane kirjutamisaeg ja -koht või sarnane vorm. Lõpuks pole ka sugugi paha mõte lasta ennast juhatada lihtsalt juhusel. Teostevahelistest seostest moodustuvad otsekui tellingud, millele rajada kultuuriloolist maailmapilti.

Kirjandusteaduslike kätsetlustesse tasub süveneda alles siis, kui paras hulk ilukirjandust – vähemalt paarteistkümmend romaani või mõnekümne autori luuletused – on juba loetud ja on tekkinud ka teatav ettekujutus kirjanduse ajaloost. Aga mõningad mõisted ja liigitused on vajalikud kas või selleks, et loetust saadud muljet enda jaoks mõtestada ja teistele edasi anda.

Lugemissoovitused kirjandusteooria, -kriitika ja -ajaloo teemadel

René Wellek ja Austin Warren.

Kirjandusteooria. Tartu 2011

Arvatavasti on „Kirjandusteooria” 20. sajandi kõige populaarsem kirjandusteoreetiline üldülevaade. Kõne all on kirjandusteaduse harud, kirjanduse olemus, kirjanduse suhted autori psühholoogia ja elulooga, ühiskonnaga, ideedega, aga ka vormiküsimused, nagu rütm, stiil, kujundlikkus, žanrid, ning kirjanduse hindamine.

Arne Merilai, Anneli Saro,

Epp Annus. *Poeetika.* Tartu 2003

Väga hea, süstemaatiliselt ja selgelt põhiliikide kaupa ülesehitatud õpik, mis jaguneb kolmeks osaks: „Luule poeetika”; „Draama poeetika” ja „Proosa poeetika”.

Reet Neithal. *Mis on mis kirjanduses.*

Kirjandusterminite leksikon. Tallinn 1999

Teatmeteos, millest on kasu võõrapäraste terminite (nt metonüümia, saatüridraama jt) lahtimõtestamisel.

Bernard Sööt. *Kirjandusteooria*

lühikursus. Tallinn 1966

Kuigi raamat kannab oma aja eelarvamuste jälgi, leiab siit kasulikke käsitlusi kirjandusloolistest mõistetest ja temaatikast, mida „Poeetika” õpikus ei ole. „Kirjandusteooria lühikursus” sisaldab ka head ülevaadet retoorika ja poeetika terminitest.

Milan Kundera. *Romaanikunst.*

Tallinn 1998

„Romaanikunst” ei ole kirjandusteaduslik teos, vaid kogumik lennukaid esseid romaanižanri ajaloost, vaimust ja olemusest. Autor on üks tähtsamaid nüüdisaegseid romaanikirjanikke.

Mario Vargas Llosa. *Kirjad noorele*

romaanikirjanikule. Tallinn 2010

Llosa teos sarnaneb veidi eelmisega, kuid keskendub rohkem romaanide kirjutamise tehnilistele probleemidele.

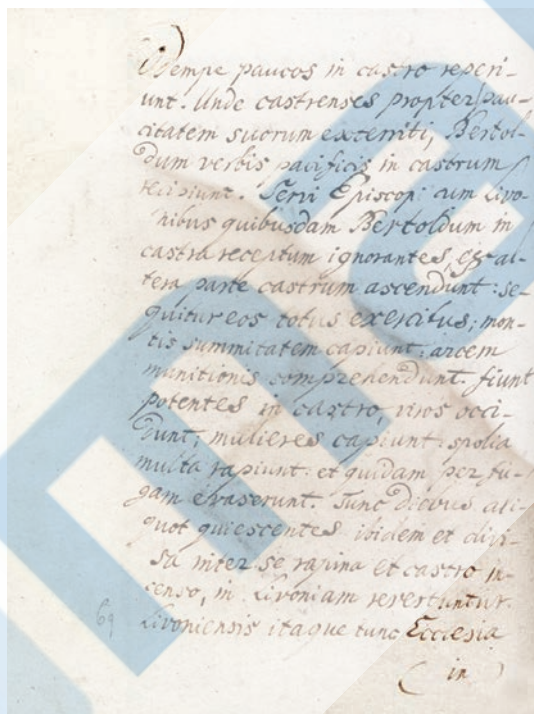
Küsimusi ja ülesandeid

1. Kuidas seletaksid marslastele või metslastele ilukirjanduse lugemise tähtsust? Kirjuta umbes 200-sõnaline essee teemal „Miks tasub (või ei tasu) ilukirjandust lugeda?”
2. Millised tehnoloogilised uuendused võivad kirjanduse tähtsust muuta nii loomisprotsessi kui ka selle vastuvõtmise (st lugemise) seisukohalt? Kuidas? Uuri, kuidas kirjutati, loeti ja õpiti eelmisel sajandil ning mis on selle aja jooksul muutunud.
3. Millised meediumid ja vaba aja veetmise viisid on kirjanduse peamised konkurendid?
4. Too näiteid kirjandusteostest, mis on Sinu meelest üle- või alahinnatud. Püüa põhjendada, miks neid üle- või alahinnatakse.
5. Moodusta mõni kuni viiest raamatust koosnev lugemisrada ning näita, kuidas üks raamat võib aidata aru saada teisest või sellele midagi lisada.

2. Kolme liiki kirjandust

Ilukirjandus koosneb mitut liiki teostest. Sellesse kuuluvad:

- **kõik värsstekstid**: lugulaulud, poeemid, luuletused kuni pila-salmide ja laulusõnadeni;
- **kõik väljamõeldud tegelaste ja sündmustega lood**, olgu need värsis või proosas;
- **mõned kõrge mainega proosatekstid** – poliitilised kõned, aja-looraamatud, elulood, esseed, reisikirjad jne –, mis väljamõel-dud sündmustest ei jutusta, kuid on lihtsalt väga hästi ja heas stiilis kirjutatud.

Läti Henriku „Liivimaa kroonika“, Carl Robert Jakobsoni „Kolm isamaa-kõnet“ või Lennart Meri „Hõbevalge“ on proosaraamatud, millel on ka kirjanduslik väärtus nende stiili hea-duse, ühiskondliku maine või mõtte-arenduste kujutluskülluse poolest.

Läti Henriku „Liivimaa kroonika“ käsikirja saab vaadata Rahvusraamatu-kogu elektroonilisest andmebaasist Digar.

Pildil lehekülg nn Codex Camoscianusest ehk Henriku Liivimaa kroonika teadaolevalt vanimast säilinud ümberkirjutusest.

Väljamõeldud lood ja värssedid kuuluvad ilukirjandusse oma tasemest hoolimata – aegumatu klassika kõrval on kirjandus, olgugi et halb kirjandus, ka kõige saamatum **grafomaania** või kõige labasem **ajaviitekirjandus**, kui see on kas värssides või väljamõeldis. Tõsi, mõnikord peetakse kirjanduse all silmas üksnes head kirjandust. Siis öeldakse halbade raamatute kohta, et „need pole üldse mingi kirjandus“. Siiski on mõistlik vahet teha kirjanduse ja hea kirjanduse vahel ja mitte neid samastada.

Niisiis kirjandus kitsas tähenduses, „ilukirjandus“ ehk „sõnakunst“, sisaldab väljamõeldud sündmustest jutustavaid kirjandatud lugusid ning värssid ehk seotud kõnes tekste. Kolmandana arvatakse kirjandusse ka püsiväärtuslik, stiililt eeskujulik esseistika ja faktiproosa.

Kas nõnda erilaadsetel tekstidel on üldse mõnd neile eriomast ühistunnust? Värssedides on mõte lahutamatu seotud selle sõnalise väljendusega. Väljamõeldised jutustavad asjadest, mida päriselt olemas ei ole. Võib-olla on kirjandusteoste ühistunnuseks siis näiteks mingisugune eneseküllus, st omaenese maailma loomine ja selles püsimine? Kirjandusteos on justkui suletud, eneseküllane tervik, mille tähendus on lahutamatu vormist ja suhteliselt sõltumatu tegelikust maailmast ja teose loomissituatsioonist. Aga jällegi tuleb rõhutada, et piir kirjanduse ja mittekirjanduse vahel ühelt poolt on üsna ähmane ning teiselt poolt piir erinevate kirjandusliikide – näiteks luuletuste ja romaanide – vahel võib olla väga järsk.

2.1. Värssedid

Kirjanduse väljendusvahend (ehk meedium) on keel. Korrastusviisi poolest jaguneb see **proosaks** ehk sidumata kõneks ja **värssiks** ehk seotud kõneks. Värssiga võrreldes peetakse proosat tavapäraseks, justkui enesestmõistetavaks väljendusvahendiks, kuid sõnakunsti väljendusvahendina on proosakirjandus ajaloos tavaliselt hilisem kui värsskirjandus. Rahvuskirjanduse alguses seisavad enamasti kangelastegudest jutustavad lugulaulud ja kiidulaulud, pikemad proosajutustused ja romaanid tekivad märksa hilisemal ajal.

Värssi on kasutatud väljendusvahendina nii jutustavates teostes (Vergilius „Aeneis“, Torquato Tasso „Vabastatud Jeruusalemm“, Friedrich Reinhold Kreutzwald „Kalevipoeg“) kui ka näidendites (Sophokles „Kuningas Oidipus“, Johann Wolfgang

Goethe „Iphigeneia Taurises”) ning isegi loodusteaduslikes traktaatides (Lucretius „Asjade loomusest”, Erasmus Darwin „Botaanikaaed”). Enne uusaega oligi valdav osa ilukirjandusest värssis. Tänapäeval kirjutatakse värssnäidendeid ja värssromaane haruharva ning loodusteaduslikud värssraktaadid on täiesti väljasurnud žanr.

Itaalia kirjaniku **Torquato Tasso** (1544–1595) raamat „Vabastatud Jeruusalemm” on esimene ristisõjaaineline eepos, mida peetakse itaalia hilisrenessansi tähtteoseks. Peale ajalooliste sündmuste ja isikute ning kristlike motiivide on selles ka mütoloogias pärinevaid motiive.

Prantsuse kunstniku **Nicolas Poussini** õlimaal „Tankred ja Herminia” (1631) on inspireeritud Tasso eeposest „Vabastatud Jeruusalemm”. Maal asub praegu Peterburis Ermitaažis.

Traditsioonilist värssi iseloomustab **korrastatud rütm**: silpide arvu, silbirõhkude, mõnikord ka veldete esinemismustri kordumine. Pärast vabavärsi levikut on kõlalise korrastuse asemel hakanud värssi iseloomustama peamiselt **graafiline liigendus**. Värsi silmanähtav erinevus proosast seisneb selles, et kirjaread ei ulatu lehekülje paremasse serva välja, ehk *enter*-klahvi ja muude graafiliste nõksude kasutamises. Siiski toob eriline kirjaipilt kaasa ka teksti teistmoodi hääldamise ja vastuvõtmise ning tekitab uusi tähendusrõhke, tõstab esile kordusi ja vastandusi, mis jääksid proosatekstis märkamatuks.

Nüüdseks on kujunenud välja jaotus, et värss on peamiselt **lüürilise luule** väljendusvahend ning juttude (jutustused, novellid, romaanid) ja näidendite peamine väljendusvahend on proosa. Mõnikord nimetataksegi jutukirjandust lihtsalt proosaks. Sellise tööjaotuse põhjus on väljendusvahendite eneste loomuses. Värss tuleb ladina sõnast *versus* (pööratud) ja see viitab värsi ühele iseloomulikule tunnusele – üha korduvale tagasipöördumisele. Värssile on iseloomulikud kordused, kinnisfraasid ja -vormelid. Proosa tuleb ladina sõnast *prorsus*, mis tähendab ligikaudu ‘otse edasi’.